

та війни», що відбувся в Німеччині минулого року: «у захваті перед звитязною боротьбою за свободу українок і українців на чолі з президентом Зеленським, які боронять і свободу Європи»¹⁴.

На сьогоднішньому круглому столі ми прагнули об'єднати зусилля науковців різних спеціальностей, актуалізуючи обговорення політичних, соціокультурних, духовно-моральних та екологічних аспектів подій, які відбулися після 24 лютого 2022 року. Тому крім провідних фахівців нашого Інституту в цьому заході беруть участь знані дослідники з інститутів НАН України, зокрема: Інституту соціології НАН України, Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України», Інституту сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України, Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Фактично йтиметься про інтердисциплінарне обговорення й дослідження цих проблем.

Бажаю успіхів учасникам круглого столу, а нам усім — якнайшвидшої Перемоги!

Слава Збройним силам України!

Слава Україні!

Сергій ЙОСИПЕНКО, доктор філософських наук,
старший науковий співробітник, заступник директора з наукової роботи,
завідувач відділу історії філософії України
Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України

ЄВРОПА І ЄВРОПЕЙСЬКІ ЦІННОСТІ ПІСЛЯ 24 ЛЮТОГО 2022 РОКУ

Оскільки цей круглий стіл замислений як продовження минулорічного, матеріали якого вийшли друком у 3-му числі «Філософської думки» за 2022 рік, я дозволю собі повернутися до двох порушених тоді питань. Назва моєї доповіді, підготовленої до минулорічного круглого столу й опублікованої у вигляді окремої статті¹⁵, постала на основі ідеї, яку свого часу розвинув Реймон Арон (1905—1983) у трьох своїх книгах, присвячених теорії війни та миру, передусім у книжці «Війна за війною» (1951)¹⁶. Згідно з ідеєю Арона,

¹⁴ Diskursverantwortung in Krisen- und Kriegszeiten. Bad Kissinger Symposion des Hans Jonas-Zentrums Hans Jonas-Zentrums. Erstes Bad Kissinger Symposion des Hans Jonas-Zentrums e.V. — 30 Jahre nach der Berliner Ehrenpromotion von Hans Jonas: 11. bis 13. Juni 2022 / Hrsg. von Bernadette Herrmann, Harald Asel und Dietrich Böhler (Baden-Baden: Verlag Karl Alber, 2023, S. 61).

¹⁵ Йосипенко, С. (2022). Довге ХХ Століття? *Філософська думка*, (3), 83—97.

¹⁶ Aron, R. (1951). *Les guerres en chaîne*. Paris: Gallimard. Ця книжка є першою з низки книжок, що їх можна вважати застосуванням до політичної історії ХХ сторіччя принципів філософії історії, викладених у «Вступі до філософії історії» (1938) (укр. пер.: Арон, Р. (2005). *Вступ до філософії історії: есе про межі історичної об'єктивності* / Пер. з фр. О. Йосипенко, С. Йосипенка. Київ: Український Центр духовної культури). Аналіз механізмів війн ХХ сторіччя, а також діалектики війни і миру продовжать «Мир і війна між на-

результати й наслідки Першої світової війни, зокрема спосіб, у який був облаштований мир в Європі після її закінчення, запустили механізми, що призвели до Другої світової, натомість безпосереднім результатом і наслідком Другої світової війни став перехід до «холодної війни». Сьогодні ми маємо підстави твердити, що враження, наче із закінченням «холодної війни» у 1989—1991 роках завершилась і згадана послідовність війн ХХ сторіччя, було помилковим. Несподіване й нетипове закінчення «холодної війни» впродовж тривалого часу сприймали саме так, аж доки не стало зрозумілим, що результати й наслідки «холодної війни», зокрема спосіб, в який було облаштовано мир в Європі після її закінчення, запустили механізми, що призвели до сьогоденної війни.

З погляду теорії війни й миру Арона, сьогоденна війна — тобто етап російсько-української війни, що розпочався 24.02.2022 після повномасштабного вторгнення РФ, є продовженням тих, які точилися упродовж «сторіччя тотальних війн», яке, на жаль, не закінчилося 1991 року. Вона відбувається згідно з тією самою логікою, що її описує Арон на прикладах Першої та Другої світових війн та «холодної війни». До того ж, незважаючи на неймовірний технічний прогрес останнього сторіччя, ця війна демонструє вражаючі елементи подібності, зокрема у випадку боїв за Бахмут, які нагадують позиційні бої ще Першої світової чи масового застосування артилерії, що стало «технічною несподіванкою» для союзних нам західних країн. Проте ця тяглість війн «довгого ХХ сторіччя» не означає, що світ не змінюється, радше навпаки: світ помітно змінюється з кожною війною такого масштабу, й можна навіть твердити, що кожна війна такого масштабу помітно змінює світ. Тож сьогодні, коли згадані логіка й тяглість вочевиднилися, саме час почати розмірковувати про те, що змінилося в Україні та світі після 24.02.2022, а також намагатися зрозуміти, якими вони будуть після і внаслідок цієї війни.

На мою думку, ці міркування варто починати з визначення вимірів і перспектив самої війни, що водночас дасть змогу зрозуміти, які у нас є підстави ставити її в один ряд з Першою та Другою світовими війнами та «холодною війною». Тут я маю повернутися до другого питання, порушеного на минулорічному круглому столі, де відбулася невелика дискусія довкола визначень «війна в Україні» та «війна Росії проти України»¹⁷. Я й сьогодні продовжую дотримуватися позиції, що попри наше враження, нібито вираз «війна в Україні» (який зазвичай використовують європейські, зокрема франкомовні ЗМІ) применшує роль України як держави чи історичного дієвця у війні та у світовій історії, він виражає загальну інтуїцію, що в цій війні йдеться про щось

ціями» (1962) (укр. пер.: Арон, Р. (2000). *Мир і війна між націями* / Пер. з фр. В. Шовкун та ін. Київ: Юніверс), а також курс, прочитаний в Колеж де Франс, який став головним твором на цю тему: «Мислити війну. Клаузевіц» (Aron, R. (1976). *Penser la guerre. Clausewitz. T. I: L'âge européen; T. II: L'âge planétaire*. Paris: Gallimard).

¹⁷ Єрмоленко, А. (2022). Війна як соціокультурний феномен: *Філософська думка*, (3), 53—54.

більше, ніж лише про російсько-український конфлікт. Непрямим підтвердженням цього є досить послідовний вжиток виразу «російсько-українська війна» тими, хто наполягає лише на локальному вимірі цієї війни. Йдеться, зокрема, про тих, кого в Європі називають «сувереністами», тобто про прихильників ідеї, згідно з якою кожна держава повинна керуватися в зовнішній політиці лише своїми безпосередніми національними інтересами й не зважати на принципи міжнародного устрою чи, тим паче, на наднаціональні інституції, які цей устрій уособлюють. Вони схильні бачити в цій війні лише війну між двома країнами чи між двома державами, які борються за спірну територію; звідси завдання європейських держав вони вбачають не в тому, щоб вводити санкції проти РФ та постачати зброю Україні, а в тому, щоб примусити обидві сторони сісти за стіл переговорів, поділити якось ці території й у такий спосіб припинити страждання населення обох країн. Зрозуміло, що такий байдужий і безсторонній погляд на цю війну неприйнятний для нас, оскільки він урівнює агресора і жертву, приписує обом однакові мотиви й цінності тощо.

Натомість більшість із нас переконані, що ця війна — це не лише боротьба за територіальну цілісність чи навіть саме існування України, це не лише боротьба двох ідентичностей, вона має і глобальний вимір. У визначенні цього глобального виміру близька нам аналогія з Другою світовою та «холодною війною» може бути досить підступною: хоча йдеться про конфлікт авторитарної держави з державою демократичною (яку, своєю чергою, підтримує ціла коаліція демократичних держав), цей вимір, на мою думку, не варто зводити до боротьби двох ідеологій — авторитаризму та демократії. Передусім тому, що таке бачення неявно приймає, нібито авторитаризм та демократія є двома когерентними, партикулярними та взаємовиключними ідеологіями, хоча вони вочевидь такими не є. А також тому, що успадкований від часів «холодної війни» принцип, згідно з яким зовнішню політику держави визначає ідеологія, що є засадовою для її внутрішнього устрою, у сьогодинському світі не діє. Ми добре бачимо це на прикладі «глобального Півдня»: Індія, яку часто називають «найбільшою демократією світу» за кількістю населення і яка сьогодні стає просто найбільшою за кількістю населення країною, не поспішає приєднуватися до коаліції демократичних держав, не підтримує західні санкції, додержується нейтралітету щодо війни в Україні й керується лише своїми безпосередніми національними інтересами. Так само й Бразилія, що, безумовно, є демократичною країною, в якій президент зі схильністю до авторитаризму щойно програв вибори, проте, здається, це ніяк не покращило ставлення Бразилії до України, радше навпаки.

На мою думку, глобальною ставкою в нашій війні є принцип сьогодинського й майбутнього міжнародного устрою: право народу визначати свій політичний устрій та свої геополітичні орієнтації є універсальним, тобто таким, що поширюється на всі народи, чи ж воно є привілеєм лише обраних

народів, які мають ще один привілей — визначати політичний устрій та геополітичні орієнтації народів, що належать до їхнього життєвого простору, кордони якого вони знову-таки визначають самі? Визнання згаданого права універсальним, тобто визнання за Україною права на власний вибір, поряд із самим демократичним вибором нашої країни, є одним із найпотужніших чинників західної підтримки і солідарності. Підтримки, яку не поділяє решта світу¹⁸.

З огляду на це, дуже симптоматичними є слова Президента Франції Емануеля Макрона, який на початку свого виступу в Мюнхені 17 лютого 2023 року наголосив: «... всупереч тому, що я часто читаю, ця війна не є просто війною між європейцями та європейцями, вона заторкує усю планету». Біографія Макрона дає всі підстави вважати, що він, якщо й не навмисно, то щонайменше несвідомо вжив вираз «війна європейців проти європейців», який ще у XIX сторіччі використовували в значенні «європейської громадянської війни». Якщо Ернст Нольте, завдяки якому це поняття стало популярним, мав на увазі під «європейською громадянською війною» боротьбу двох політичних режимів, засадовими для яких були ідеології комунізму та нацизму, то для Віктора Гюго «війна європейців проти європейців» означала проти-природний конфлікт представників однієї цивілізації, на кшталт Тридцятилітньої війни чи Наполеонівських війн.

Слова Макрона є симптоматичними, бо видають побоювання, що період історії, коли «європейська громадянська війна» — війна між європейськими державами — автоматично ставала світовою війною, як це було під час Першої та Другої світових війн¹⁹, закінчився раз і назавжди. Побоювання, що їх підтверджують сумні реалії: заклики засудити цю війну як «неоколоніальну та імперіалістичну», засудити агресора, що «порушив усі табу» міжнародного устрою, не отримують відгуку серед країн «глобального Півдня». Нечутливість цих країн значною мірою зумовлена тим, що вони не хочуть жертвувати своїми безпосередніми національними інтересами в ім'я якихось принципів, які претендують бути універсальними (щонайменше доти, доки порушення цих принципів — зокрема визнання суверенітету й кордонів окремих країн, не стосується їх безпосередньо). Проте тут є ще один важливий момент. Носієм і провідником таких принципів для цих країн традиційно була Європа (часто в особі колишніх колоніальних метрополій), а зараз — «колективний Захід». І впродовж колоніального та постколоніального пе-

¹⁸ Йдеться також про те, чи можуть, такі «обрані» народи визнавати / не визнавати когось окремим народом в односторонньому порядку або ж це є прерогативою спільноти Об'єднаних націй загалом? Саме тому визнання згаданого принципу універсальним критично залежить від такої підтримки в усьому світі.

¹⁹ Не менш симптоматичними з огляду на це є намагання окремих авторів визначати збройний конфлікт за участі багатьох африканських держав — так звані Конголезькі війни 1990-х років — як «африканську світову війну» (див., напр.: Ndanyuzwe, N. (2014). *La guerre mondiale africaine. Sources du Nil*).

ріоду в країнах «глобального Півдня» накопичилося стільки ресентименту стосовно цього «колективного Заходу», що вони схильні ототожнювати універсальні принципи з інтересами західних країн (звинувачуючи останні в тому, що ті застосовують їх вибірково і у власних інтересах). Натомість країни «глобального Півдня» готові прислухатися до тих, хто претендує бути противагою «колективному Заході», і до того ж вони мають власні побоювання — нового поділу світу, який вимагатиме від кожної країни остаточно увійти до того чи того табору, ба більше, підпорядкувати свою внутрішню та зовнішню політику ідеології цього табору, як це було за часів «холодної війни». Через це вони підтримують встановлення балансів і противаг у «багатополярному» світі, який даватиме їм можливість співпрацювати з тим чи тим полюсом залежно від їхніх безпосередніх національних інтересів.

Ці тенденції загрожують обернутися двома досить небезпечними наслідками для Європи та України.

По-перше, це наслідок для Європи: переживши після закінчення «холодної війни» ще одне славетне тридцятиріччя, вона може опинитися замкнутою у тих межах, про які так довго сперечалися, коли розмірковували над проблемою розширення Європейського Союзу. Це стане великим викликом для об'єднаної Європи, яка завжди мала проблеми з визначенням своїх кордонів, оскільки ЄС був замислений як єдиний політичний простір без кордонів, куди входять усі держави, які поділяють європейські цінності, що їх самі європейці завжди мислили універсальними. Замикання Європи в її кордонах загрожує перетворенням європейських цінностей на цінності самої лише Європи, що також може запустити ланцюгову реакцію, коли всередині континенту ці партикулярні європейські цінності почнуть ототожнювати лише з цінностями «старої Європи» і т.д. Ми вже спостерігали такі процеси впродовж останніх років, що передували 2022-му, коли представники «нової Європи», зокрема Угорщина та Польща, об'єднувалися проти «старої Європи», щоб відстоювати свої партикулярні інтереси й партикулярні цінності. І відмінність цих двох Європ (які мають свої центри: з одного боку, тандем Німеччини й Франції, а з іншого — Польщі й Балтійських країн, та свої периферії) під час війни тільки увиразнюється.

По-друге, це можливі наслідки для України. Всю політику незалежної України визначала боротьба між двома альтернативами, які були не лише геополітичними (жити в єдиному просторі без кордонів із країнами СНД чи з країнами ЄС). Це був також ціннісний вибір між двома дедалі більш відмінними способами політичного устрою та формами суспільного життя. Цінності ліберальної демократії: права людини, верховенство права, контроль владних інституцій з боку громадянського суспільства тощо, — завжди ототожнювали саме з «європейськими цінностями», які вважали універсальними. Це був також вибір історичний, оскільки після закінчення «холодної війни» ліберальну демократію визнавали тріумфальним режимом, натомість авторитаризм, який буйно розквітнув на пострадянському просторі, — відрижкою

минулого. Внаслідок цієї війни ми, вочевидь, назавжди покінчимо зі своїм імперським та (пост)радянським минулим, але чи означатиме це, що ми назавжди зробимо вибір на користь Європи та цінностей, які вона уособлювала впродовж згаданого періоду? Чи не стануть на заваді такому ціннісному виборі численні претензії до «старої Європи», що накопичилися не лише за період війни: нам не відкрили свого часу двері в ЄС, Європа надто активно співпрацювала з Росією, а сьогодні зволікає з підтримкою України тощо. Чи не стане ресентимент стосовно «старої Європи», якого у нас вже, здається, накопичилося не менше, ніж на «глобальному Півдні», чинником, який перетворить «європейські цінності», а разом із ними й цінності ліберальної демократії на чужі нам партикулярні цінності, що їх країни «старої Європи» використовують вибірково й у власних інтересах? І йдеться про незадоволення Європою не лише серед широкого загалу українців, а й усередині філософського цеху, де дедалі частіше ставлять під сумнів європейську філософію (чи філософію, яка артикулювала й обґрунтувала європейські цінності), про що говорив Анатолій Миколайович Єрмоленко. Це невдоволення сьогодні виявляється у двох формах: відверто ресентиментного антизахідництва (на кшталт російського) — з одного боку, та месіанізму чи своєрідного сучасного «хвильовізму» з його ідеєю нашого східного лідерства, якщо не зверхності стосовно «старої Європи», ідеєю, у межах якої Україна перетворюється на «новітню Європу».

Сьогодні важко спрогнозувати, куди заведуть нас ці тенденції, ми можемо твердити лише, що наш світ більше не буде таким, як до 24.02.2022 року.

Анатолій Єрмоленко: Я хотів би уточнити, чи не обмежує запропоноване вами визначення цієї війни інші визначення. Скажімо, я вважаю, що це, зокрема, і національно-визвольна війна України проти Росії.

Сергій Йосипенко: Я думаю, що з часом у підручниках з історії якось усталиться наша національна формула визначення цієї війни, але зараз ми маємо конкуренцію різних перспектив. Зі свого боку, я наголошую лише на тому, що, наполягаючи на нашій національній перспективі цієї війни — боротьбі з російським колоніалізмом, ми не повинні втрачати з поля зору інших, не менш важливих. Наприклад, коли ми говоримо, що це колоніальна війна Росії, то ми маємо одночасно пам'ятати, що вона ведеться не лише проти нас. Був 2014 рік, коли РФ вперше напала на Україну, але був і 2008 рік, коли вона напала на Грузію, був 2003 рік — намагання приєднати острів Тузла, були чеченські війни, Придністров'я, Абхазія тощо. Колоніальні війни РФ почалися задовго до 2014 року, і я назвав лише колоніальні війни тієї РФ, яка утворилася після розпаду СРСР, тоді як були ще колоніальні війни 1918—1922 років, до утворення СРСР, колоніальні війни Російської імперії та Московської держави. Перспектива, про яку ви говорите, є, можливо, найважливішою для нас: це національно-визвольна війна українців проти Росії, яка час від часу спалахує упродовж історії. І тут повстання Івана Мазепи та Полтавська битва (яку, вочевидь, мають на увазі, коли кажуть, що

російсько-українська війна триває 300 років) були не першим актом нашого опору російському колоніалізмові. Неоголошена, не визнана формально міждержавна війна РФ та України, також є важливою перспективою. Можна навести низку висловлювань серйозних дослідників війни й миру (зокрема і тих, кого я цитую у своїй минулорічній статті), які буквально до 2014 року були переконані, що міждержавна війна в Європі неможлива, бо час міждержавних війн у Європі є давно пройденим етапом її історії. Саме завдяки цьому переконанню 24.02.2022 стало шоком і спричинилося до безпрецедентної мобілізації на підтримку України у світі. Ми маємо кілька перспектив, які важливо утримувати в полі зору одночасно, не відкидаючи жодної з них. Поряд із тим зведення цієї війни лише до однієї, нехай і важливої перспективи я вважаю досить необачним.

Євген ГОЛОВАХА, доктор філософських наук,
член-кореспондент НАН України,
директор Інституту соціології НАН України

РІК ВІЙНИ: СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ В УКРАЇНІ

За даними моніторингових соціологічних досліджень, які проводить Інститут соціології НАН України, навіть через тридцять років після розпаду СРСР у більшості українців спостерігався стан політичної амбівалентності, соціально-політичної апатії, інституційної недовіри, геополітичної невизначеності та аномійної деморалізованості. Від початку війни у свідомості багатьох громадян України ці ментальні риси почали дуже стрімко змінюватися на протилежні, закладаючи соціально-психологічний фундамент формування в нашій країні сучасної політичної нації, яку вже сьогодні поважають і навіть захоплюються нею в усьому цивілізованому світі.

Добре відомо, що впродовж останніх десятиріч до нашої держави ставилися за кордоном як до бідної країни з високим рівнем корупції й постійними політичними скандалами. Такий погляд поділяли й самі українці, на це вказували низький рівень довіри до визначальних соціально-політичних інституцій країни, впевненість, що в Україні є корупція, бідність і неефективність політичної влади як у центрі, так і на місцях. Це було зумовлене насамперед строкатістю перехідного стану суспільства із вкрапленнями різних інституційних систем: дещо залишилося з радянських часів, дещо з традиційного минулого, а щось приходило ззовні у вкрай суперечливому поєднанні цивілізаційних впливів. І саме це створювало домінуючу атмосферу невизначеності й масової недовіри до інституційних засад суспільного життя.

Але після початку війни суспільство змінилося настільки суттєво, що можна без перебільшень стверджувати: за останній рік воно змінилося більше, ніж за три десятиріччя до цього. Сталося це завдяки зростанню самоповаги, яка впливає насамперед з поваги громадян до держави, яка, чинячи